

УДК 323.749

ОСНОВНІ ФАКТОРИ ПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ ПЕРЕХІДНИХ СИСТЕМ ІЗ ПОЗИЦІЇ КОМПАРАТИВНОГО РЕГІОНАЛІЗМУ

Аліна Лясота

*Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,
факультет суспільних наук і міжнародних відносин
вул. Наукова, 13, 49000, м. Дніпро, Україна*

Статтю присвячено дослідженню феномена перехідних політичних систем, факторів нестабільності породжених трансформаційними процесами, що актуалізує питання вироблення стратегії і тактики інституційного будівництва в Україні. Відсутність універсальних підходів до цієї проблематики призводить до необхідності вироблення особливого підходу до окремо взятої політичної системи. Автор робить спробу дослідити природу трансформаційних політичних процесів із позиції компаративного регіоналізму.

Ключові слова: політична стабільність/нестабільність, інституційне будівництво, демократичний транзит.

Актуальність роботи полягає в необхідності дослідження політико-інституційних аспектів політичної стабільності перехідних суспільств. Трансформаційні зрушення, що охопили глобальний політичний простір на рубежі сторіч, спонукали наукове, експертне та політичне середовище до нового погляду на процеси, що відбуваються в перехідних суспільствах, а також пошуку нових підходів у дослідженні політико-інституційних параметрів трансформаційних політичних процесів.

Метою та завданням роботи є дослідження природи трансформаційних політичних процесів, чинників політичної нестабільності у гібридних політичних режимах

Дослідження явища стабільності політичних режимів, неможливо без його антитепи – нестабільності. Утім варто зауважити, що феномен стабільності \ нестабільності, в інституціональних політичних дослідженнях, виступає єдиним цілим (із точки зору вивчення природи перехідних політичних режимів). Дослідження чинників нестабільності політичних режимів пов'язане з відсутністю єдиної «нестабільної», «перехідної» моделі, яка б дозволяла аналізувати причини вказаних процесів. Як правило, детермінуючими чинниками політичної нестабільності, виступають відмінні, для різних держав, фактори: історичні, культурні, соціально-економічні, структурні тощо. Множинність чинників породжує багатоманітність варіацій моделей нестабільних політичних режимів як у загальносвітовому, так і регіональному вимірі. Регіональні компаративні дослідження виступають якісним інструментарієм для розроблення проблемного питання.

Друга половина 20 ст. відзначилися сплеском актів порушення політичного порядку в різних країнах світу(насамперед у державах Азії, Африки та Латинської Америки можна вказати послаблення рівня легітимності, ефективності, авторитету політичних інститутів та акторів політики, порушення структури державного життя. У період з 1958 по 1965 рр. відбулося більше сотні громадських, військових, партизанських конфліктів, військових переворотів та відкритих збройних зіткнень. Конфліктогенність періоду 1955–1962 рр. (відповідно до кількості дестабілізуючих подій) була у п'ять разів

вище, ніж у 1948–1954 рр., в 64 державах з 84 [7, с. 11]. Відсутність ефективних стабілізуючих інститутів призвела до загального політичного занепаду та гальмування модернізаційних процесів в існуючих та недавно утворених державах. Чинниками цих дестабілізуючих процесів у різних регіонах світу була швидка мобілізація мас у політичне життя за одночасної відсутності інституціональної політичної структури, здатної забезпечити ефективну політичну участь і конкуренцію.

Політична нестабільність у державах Азії, Африки та Латинської Америки пояснюється саме розширенням формальної політичної рівності за відсутності фактичних інституціональних механізмів її реалізації. Економічні та соціальні перетворення (підвищення грамотності та освітнього рівня, урбанізація та індустріалізація, розширення поля функціонування ЗМП) сприяють соціальній інтеграції, підвищенню соціально-політичної свідомості; збільшенню соціальних, економічних та політичних вимог, що призводить до розширення учасників політичного процесу. Ці трансформаційні процеси послаблюють традиційні соціальні та політичні інститути. Якщо процес демократичного переходу протікає не поступово, еволюційно, а через революційні потрясіння, то відбувається короткостроковий демонтаж традиційних інститутів (за відсутності перспективи конструювання нової ефективної інституціональної архітектури). Підвищення соціально-політичної активності, що не конгруентне розвитку політичної організації, призводить до політичної нестабільності. У процесі трансформації гібридних чи авторитарних політичних режимів реалізовані стратегії економічного розвитку можуть певним чином амортизувати чинники нестабільності політичного режиму. В інших випадках економічні програми, що фундаментально порушують господарське життя країни (так звана «шокова терапія»), можуть призвести до соціально-економічної кризи і кризи політичної, соціального розколу, поляризації суспільства. В Індії у 50-х рр. XX ст., були дуже незначні темпи соціально-економічного розвитку. Проте ефективна діяльність політичної партії Індійський національний конгрес сприяла досягненню оптимального рівня політичної стабільності. У Венесуелі та Аргентині темпи соціально-економічної модернізації були на декілька порядків вище, ніж в Індії, проте політичне керівництво цих держав не змогло досягнути політичної стабільності у власних державах. Політичні режими Південної Кореї та В'єтнаму, Аргентини, Сирії та Індонезії, були відверто авторитарними, тому, не дивлячись на наявність там інституту виборності органів влади, вони не змогли забезпечити політичної стабільності. Керівництво цих держав представляли військові уряди чи харизматичні лідери [8, с. 57].

Не прив'язуючись до термінології визначення, такі політичні режими є нестійкими, їх загальний фасад характеризується мінливістю. Політична система характеризується низькою інституціоналізацією, відсутністю усталеної політичної участі громадян, псевдо-конкурентним політичним середовищем (конкуренція здійснюється за допомогою нелегальних методів політичної боротьби). Військові продовжували відігравати «опікунську» роль у країнах Латинської Америки протягом довгого періоду часу. У деяких країнах ця тенденція продовжує домінувати. Водночас Греція та Іспанія змогли підпорядкувати військових ефективному громадському уряду.

Чинники, що впливають на втручання військових у політику, детерміновані специфікою слаборозвинутих державних утворень і відповідних суспільств. На думку С. Хантігтона, внутрішня сутність військового втручання полягає в недостатній автономії, складності, внутрішній узгодженості та адаптивності інститутів політичної системи. У таких режимах політизація армії супроводжується політизованими суспільством загалом: державна бюрократія, церковні організації, професіональні спілки

та корпоративні структури. У такій системі ключовим для військових, окрім матеріальної та професійної зацікавленості, виступає розподіл статусних позицій у політичному середовищі держави.

Військові на початкових етапах політичної модернізації можуть відігравати стабілізуючу роль у перехідних політичних режимах. У період після Першої та Другої світових війн офіцерський корпус низки країн у коаліції з громадськими прихильниками модернізації виступили гарантами реалізації стратегічних перетворень: соціально-економічні реформи, подолання корупції утвердження національної єдності, боротьба з олігархічно-консервативними політичними угрупованнями минулого режиму. Такі процеси проявилися у Гватемалі, Перу, Венесуелі, де кланово-олігархічна система зберегла міцні позиції протягом довго часу. На Близькому Сході військові та середній клас, будучи прихильниками модернізації, захопили владні позиції у Сирії (1949 р.), Єгипті (1952 р.) та Іраку (1958 р.) [7, с. 124–125].

Глибина політичного занепаду, яку може пережити перехідне суспільство у період модернізації, пов'язана з якістю функціонування традиційних інститутів політичної системи. У цьому контексті традиційні політичні інститути можуть бути або значно послаблені або зруйновані революційними чи бурхливим політичними процесами, минулою колоніальною адміністрацією, що виступає першочерговим фактором політичної нестабільності трансформаційних політичних режимів на початковому етапі модернізації. Традиційні політичні системи можуть володіти раціональною бюрократією, розвиненою інституціональною структурою, яка не завжди володіє адаптивним потенціалом, необхідним для конкурентної політики та включення широких мас населення в суспільно-політичне життя. Розвинутість у традиційних суспільствах міського середнього класу може зробити політичне життя ще більш нестабільним через специфіку менталітету середнього класу та підвищення політичної ролі міст у житті держави, протидію провінції та провінційній еліті. Навіть високорозвинена традиційна політична системи не здатна повністю амортизувати накопичення флуктуаційних явищ.

У 60-х рр. XX ст. п'ятнадцять існуючих незалежних держав, були олігархічними монархіями (Іран, Таїланд, Ефіопія, Непал, Аравійські монархії та інші). Соціально-економічний потенціал традиційних монархій був на низькому рівні, проте вони не були схильні до політичної нестабільності, відсутності національно інтеграції та ідентичності, ніж інші слабо розвинені держави. Ці держави були опосередковано порушені колоніальним правлінням, їх традиційні політичні інститути не були демонтовані [8, с. 95].

Сутність політичної нестабільності традиційних суспільств пояснюється не стільки відсталістю політичних інститутів (як правило, саме традиційні політичні інститути стають фундаментом стабільності політичної системи), скільки відсутністю реалізованої інституціональної стратегії, яка б заклала конгруентну суспільним потреб інституціональну структури. Як наслідок, невпорядкованість суспільних відносин у межах нової системи схильна до ентропії.

Західна Європа і Північна Америка прийшла до демократії еволюційним шляхом через поступове багатолітнє формування конституцій, норм, процедур та формальних інститутів. Проте в Італії, Німеччині (ФРН) та Японії, демократична інституціональна структура та формальні правила були встановлені окупаційними адміністраціями [2, с. 226–227]. Інституціональний вибір, зроблений цими державами, сприяв формуванню інститутів, що були здатні амортизувати чинники нестабільності політичних режимів. Приклад Веймарської Республіки дає привід констатувати, що наявність демократичної інституціональної структури, ще не є гарантією стабільності політичного режиму: в цій

державі існувала найдемократичніша в Європі конституція та політична система, що не стало гарантією політичної стабільності і не попередило авторитарний відкат.

Феномен демократичного транзиту в Центральній та Східній Європі є більш складним та багатofакторним. Суперечливість історичних явищ та політичних процесів сприяла особливій складності протікання модернізації. На відміну від країн Азії, Африки та Латинської Америки, в комуністичних автократіях Центральної та Східної Європи в період початку демократичного переходу існувала диференційована, спеціалізована, секуляризована, високобюрократична політична система. У цьому разі може виникнути складність під час визначення чинників політичної нестабільності.

Аналіз характеру протікання трансформаційних процесів у Центральній та Східній Європі дає можливість констатувати, що причинами нестабільності був не стільки підірив легітимності соціалістичної системи, відповідних держав, скільки, як уже зазначалося вище, поява контрелітарних угруповань у суспільно-політичному житті держави: формування незалежних суспільних об'єднань, підтримуваних орієнтованою на лібералізацію, та реформування частини політичної еліти; розробка альтернативних проєктів політичного та соціально-економічного розвитку. Формування багатопартійності в СРСР; наказ Ярузельського про амністію опозиційних політичних діячів; безперешкодне формуванню «Нового форуму», у НДР [5, с. 95–96].

Формування конкурентного та лояльного до опозиції політичного простору стає першим показником ерозії автократичного режиму і порушення стабільності політичної системи. Початок лібералізації політичного режиму може відбуватися як «згори», так і «знизу». Випадок Угорщини варто розглядати як розкол у політичній еліті, коли частина політичного керівництва сприяла поваленню панування домінуючої комуністичної партії, за фактичної пасивності опозиції та основної маси громадян. У НДР склалася повністю протилежна ситуація: політичне керівництво було монолітне, проте протестна активність громадян країни сприяла трансформації політичного режиму. Породжений лібералізацією політичний плюралізм сприяє поглибленню динаміки та хаотизації політичних процесів (підвищення активності та взаємодії акторів політичного життя призводить до порушення звичної для автократичного режиму політичної стабільності). Прикладом є стихійність активістських процесів у Польщі восени 1980 р., коли до руху «Солідарність-80» приєдналося близько 10 млн. осіб у короткий період часу. Організаційну незалежність проголосили навіть підконтрольні режиму професійні спілки та асоціації. Румунія є прикладом, коли стихійний протест (лібералізація «знизу») був підтриманий військово-політичним керівництвом (лібералізація «згори»), що призвело до дестабілізації фундаменту політичної системи, і повалення режиму Чаушеску за короткостроковий період часу [5, с. 98–99].

Установлення демократичного політичного режиму не стало гарантією реальної демократії. Демократичний транзит в усіх постсоціалістичних країнах став жорстко пов'язаним із політико-інституціональним та господарським зламом старої структури, що в усіх випадках призводило до соціальної ентропії. Включеність «консервативної» частини автократичної еліти у політичне життя часто ставало причиною гальмування модернізаційних процесів, порушення політичної стабільності. Корупція є ще одним чинником нестабільності у суспільно-політичному житті: політичний підтекст у цьому разі полягає у ризику підкупу політиків та обслуговування ними інтересів фінансово-промислових еліт [3, с. 194–195].

Нестабільність перехідних політичних режимів породжена чималою кількістю різнорідних факторів, які важко звести до певної єдиної змінної. У різних регіонах

на різних етапах історичного розвитку політична нестабільність мала особливий, специфічний факторний контекст та наслідки. У країнах Заходу (Західна Європа / Північна Америка), політична нестабільність була породжена природними історичними, процесами, які були пов'язані з еволюційним утвердженням демократичного устрою. Як наслідок, установлення ефективних демократичних політичних режимів мало поступовий і відносно безболісний характер. Нестабільність перехідних політичних систем Азії, Африки та Латинської Америки була породжена різким руйнуванням традиційних політичних інститутів, відсутністю демократичних традицій та активістської, демократичної політичної культури. Посткомуністичні держави Центральної та Східної Європи виявилися більш сприятливими до демократичних перетворень. Тим не менш авторитарні традиції в політичному та громадському житті наклали відбиток на характер протікання модернізаційних процесів, відбиток, що породжував флюктуаційні явища в суспільно-політичному середовищі.

Особливий інтерес у дослідженні стабільності / нестабільності перехідних політичних режимів представляють політичні системи Східної Європи, зокрема держави, що входили до СРСР. Початок демонтажу авторитарної системи в цьому політичному регіоні пов'язаний із формальним утвердженням багатопартійності та плюралізму інститутів колективної дії. Формування багатопартійності стало лише першою сходинкою у процесі формування плюралістичного політичного простору. Держави пострадянського простору є класичним прикладом «трансплантації» формальних демократичних інститутів за майже повної відсутності сталої демократичної традиції в близькому історичному вимірі. Особливий інтерес серед держав пострадянського простору становить Україна (коливання між процесами відкату та політичної модернізації в Україні).

Науковці у межах інституціональної парадигми виділяють низку таких параметрів, що визначають характер функціонування політичного режиму, як виборча система (мажоритарна, пропорційна, змішана); плюралізм політичних партій та партійна система; форма державного правління (президентська, парламентська, змішана); структура представницьких установ (одно-двопалатний парламент); конституція як основний документ, що визначає «правила гри»; якісні характеристики політичних інститутів, що є визначальним для стабільності політичної системи [6, с. 109–110].

Коеволюція виборчої та партійної системи в Україні нерозривно пов'язана з реформаторськими процесами, розпочатими у другій половині 80-х рр. XX ст. Протягом більш ніж 25 років української незалежності в політичному, експертному, науковому та громадському середовищі, безперервно точаться дискусії щодо вибору найбільш оптимальної виборчої системи, яка б забезпечила репрезентативність та ефективність законодавчого органу.

Різні варіанти виборчої системи, які застосовувалися в українському виборчому законодавстві, були орієнтовані на задоволення інтересів правлячого політичного класу. Виборча система, відповідно до якої проводилися вибори у 1990 та 1994 рр., передбачала лише мажоритарний критерій абсолютної більшості (50%+1). Ця система була обрана з метою закріплення позицій минулої партійно-номенклатурної еліти [8, с. 58–59]. Результатом стало утвердження «атомізованої» («розпорошеної») партійної системи, поляризація партійних сил і, як наслідок, параліч роботи парламенту через відсутність консолідації політичних сил.

Певна стабілізація роботи законодавчого органу пов'язана з імплементацією змішаної виборчої системи: 50% депутатського обиралося за пропорційною системою, 50% – за мажоритарною системою відносної більшості [8, с. 60–61]. Варто зауважити, що мажори-

тарний критерій, хоч і відповідає уявленням виборців про можливість прямого контролю над обраними кандидатами, проте негативно впливає на процес партійного будівництва. Також мажоритарна складова частина через персоналізацію кандидатів та певних організаційних чинників більш вразлива для корупції та підкупу виборців. Уведення пропорційної складової частини виборчої системи у 2006 р. призвело до встановлення «біполярної» партійної системи, яка характеризувалася протистоянням двох політичних класів.

Парламентаризм в Україні протягом усього періоду незалежності нашої держави виконував особливу суспільно-політичну роль. З усіх гілок влади саме парламент був місцем найбільших політичних баталій та доленосних рішень. Факт особливого значення парламенту в політичному житті країни, підтверджується і значною кількістю позачергових виборів. З одного боку, це демонструє розуміння важливості законодавчої гілки у процесі артикуляції суспільних інтересів в особливо критичні періоди політичного життя, з іншого – констатує низьку ефективність функціонування парламентаризму. Відсутність реальних механізмів впливу на законодавчу гілку влади з боку громадян; розпорошеність політичних сил, залежність від фінансово-промислових груп; корупція та неконтрольована лобістська діяльність постійно породжують політичну нестабільність.

Одним із факторів, що став визначальним у процесі трансформації політичних інститутів політичної системи України, є вибір форми правління. В Україні були засновані президентська-парламентська та парламентсько-президентська форми правління. Протистояння президентської (виконавчої) та парламентської (законодавчої) гілок влади, стало однією з причин перманентної нестабільності політичної системи України. Період середини 90-х рр. характеризувався нормативно-правовим оформленням існуючої політичної реальності: були прийнято низку законодавчих актів, що формалізували, структурували та скеровували статус, повноваження, функції інститутів політичної системи.

Саме в цей період проявилися перші тенденції протистояння виконавчої та законодавчої гілки влади. Головним конфліктним питанням, що породжувало протистояння між гілками влади, став вибір оптимальної форми правління – президентської, парламентської чи змішаної. Конституційний договір між президентською та законодавчою гілками влади, у період до прийняття Основного закону, обравши президентсько-парламентську, певним чином стабілізував політичне середовище [1, с. 3].

Прийняття Конституції у 1996 р. нарешті оформило існуючу форму правління. Проте обрана модель продовжувала містити в собі конфліктний потенціал. Кульмінація флюктуаційних явищ та політичного протистояння на деякий час припинилася у зв'язку з поправками і доповненнями до Основного закону у 2004 р.. Зміна політичного керівництва на рівні виконавчої влади (уряд та Президент) у 2010 р. призвело до конституційного відкату і встановленню майже чистого президентіалізму. Суспільно-політична криза 2013–2014 рр. призвела до поворотного перегляду конституції і повернення до варіанту 2004 р. – парламентсько-президентської моделі [4, с. 4]. Втім дискусії стосовно масштабної конституційної реформи не вщухають. Вочевидь, питання вибору форми правління ставало причиною політичного протистояння між гілками влади, владними та опозиційними силами, що сприяло порушенню стабільності політичної системи.

Важливим етапом на шляху інституціонального та державного будівництва стало прийняття Основного Закону. Конституція 1996 р. закріпила демократичний політичний режим; оформила структуру та функції політичної системи. Процес конституційного оформлення нових політичних реалій супроводжувався жорсткими, конфліктним протистоянням із радянсько-консервативним прошарком політичної еліти. Прийняття Основного Закону мало велике юридичне, символічне та суспільно-політичне значення, оскільки Конституція

створила фундамент консолідації громадян та політичної еліти; припинила політичні дискусії довкола питання вектора політичного розвитку, політичного режиму та форми правління [1, с. 4]. Утім роль Конституції (як документа, що гарантував національне єднання та політичну стабільність) була короткочасною. Соціальна та економічна криза, що вразила суспільство, значно підвищила градус суспільно-політичної конфліктності політичного середовища; одночасно в суспільстві знизилася актуальність демократичних політичних інститутів; відновилося протистояння виконавчої та законодавчої гілок влади.

Отже, дослідження феномена політичної стабільності, політичних інститутів та їх функціональних, адаптивних можливостей не обмежуються лише структурним контекстом. Це твердження було розглянуто нами в межах компаративного регіоналізму: було досліджено контекст, у якому перебували різні політичні системи світу; чинники політичної стабільності та нестабільності, відповідних політичних режимів.

Компаративний аналіз модернізаційних процесів, що протікали на рубежі століть у різних політичних та соціальних системах, надало нам якісне розуміння форматів трансформаційних процесів, що відбувалися у державах, що перебували, у стані транзиту. Конкретизація відповідних процесів сприяла розширенню розуміння процесів дестабілізації політичних систем транзитних держав та шляхів їх подолання. Не дивлячись на різноманітність процесуальних та структурних моделей політичної нестабільності, спільним для значної більшості перехідних держав, що виступала детермінуючою складовою частиною, стала відсутність партисипарних інститутів та демократичної політичної культури. Особливо актуальним цей вимір нестабільності інститутів політичної системи є для держав пострадянського простору до якого належить і Україна. З історико-політичної точки зору на практику останніх століть на політичному просторі, що охоплював пострадянські держави, можна констатувати фактичну відсутність в довготривалому інтервалі демократичних норм, правил та процедур на рівні соціальної та політичної системи. Це соціальне та політичне явище стало основою для конфлікту неформальної складової частини соціальної системи та формальних демократичних норм та процедур.

Список використаної літератури

1. Григор'єв О.В. Трансформація політичної системи України: еволюція конституціоналізму. Вісник ОНУ. Сер. Соціологія і політичні науки. 2009. С. 497–505.
2. Даль Р. Полиархия: участие и оппозиция / Пер. с англ. под ред. С. Деникиной, В. Барановой. Москва: Изд-во ГУ ВШЭ, 2010. 287 с.
3. Іщенко І. Політичні інститути в нестабільному середовищі: функціональні особливості: монографія. Дніпропетровськ: Інновація, 2015. 306 с.
4. Ніколаєнко Н.В. Форми правління в умовах конституціоналізму: історична ретроспектива та сучасний стан. Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. 2014. № 2. С. 26–31. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_2_8
5. Пшеворский А. Демократия и рынок. Политические и экономические реформы в Восточной Европе и Латинской Америке; пер с англ., под ред. В.А. Бажанова. Мјсrdf: РОССПЭН, 20 00. 320 с.
6. Стойко О. Трансформація політичних інститутів у сучасних перехідних суспільствах: монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; «Логос», 2016. 416.
7. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. Москва: «Прогресс-Традиция», 2004. 480 с.
8. Шведа Ю. Выборы та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні. Львів, 2010. 462 с.

THE MAIN FACTORS OF THE POLITICAL INSTABILITY OF TRANSITIONAL SYSTEMS FROM THE STANDPOINT OF COMPARATIVE REGIONALISM

Alina Liasota

*Oles Honchar Dniprovsk national university,
Faculty of Social Science and International Affairs,
Department of Political Science
Naukova str., 13, 49000, Dnipro, Ukraine*

The article is sanctified to research of the phenomenon of the transitional political systems, factors of instability of descendant by transformation processes, that actualized the question of making of strategy and tactics of institutional building in Ukraine. Absence of the universal going near this range of problems, results in the necessity of making of the special going near the separately taken political system. An author gives it a shoot to investigate nature of transformation political processes from position of comparative regionalism.

Key words: political stability/instability, institutional building, democratic transit.